

Dijital okuryazar çocuklar idealine ne kadar yakın ne kadar uzağız?

Doç. Dr. Nazlı Ülbay Aytuna*, **Ar. Gör. Doğı Toksöz***

Özet: Bu araştırmada, çocuklar interneti nasıl kullanıyor, internet ile ne yapıyor, neleri neden seviyor ve toplumsallaşma süreçleri içinde internet nasıl bir rol üstleniyor sorularına cevap aranmaktadır. Bu kapsamda niteliksel araştırma yöntemi temel alınarak, 154 çocukla gerçekleştirilen görüşme verilerine göre çocukların ev yaşamlarında, okul yaşamlarında ve toplumsallaşma alanlarında internet kullanımları sorgulanmaktadır.

Abstract: This research aims to find answers to questions regarding how children are using the Internet, what they are doing in the Internet which Internet content they like and which role the Internet plays in their socialization process. Using qualitative research methods, this research analyses the Internet use of 154 interviewed children, focussing on their Internet use at home, at school and within their socialization processes.

Anahtar Kelimeler: Dijital okuryazarlık, çocukların internet kullanımı

1.Giriş

Çocukların internet kullanımını, günlük yaşamlarının bir parçası haline getirdikleri ve erken yaşlarda internet kullanımı konusunda deneyim kazandıklarını görüyoruz. Son yıllarda farklı ülkeleri kapsayan araştırmalar, nicel verilere dayanarak çocukların internetle olan ilişkilerini sorgulamakta ve giderek daha erken yaşta ve daha çok sayıda çocuğun interneti farklı amaçlarla kullandığına dikkat çekmektedir¹ (Livingstone vd.,2009, 2011; Rideout vd.,2010; Grimes, 2012). Çocuklar internet kullanımı hakkında ne bilmeli; çocukların etkin ve kritik internet kullanımı nasıl tanımlanmalı soruları güncelliğini korumakta ve dijital okuryazarlık kavramı içinde sorgulanmaktadır. Dijital okuryazarlık kavramını ilk kez kullanan Paul Gilster interaktif yapısıyla çevrimiçi ortamın diğer medyalardan farklı olarak sunduğu fırsat ve olanaklara dikkat çekmektedir². Buckingham'ın tanımına göre dijital okuryazarlık bilgi aktarımı ve eğitimin ötesinde öncelikli olarak bir kültürel anlamlandırma sürecidir³. Çocuklar interneti teknik bir araç olarak görmekten çok popüler kültürlerinin ve günlük yaşam deneyimlerinin bir parçası olarak

görmektedirler. Bu araştırmada, çocuklar interneti nasıl kullanıyor, internet ile ne yapıyor, neleri neden seviyor ve toplumsallaşma süreçleri içinde internet nasıl bir rol üstleniyor sorularına cevap aranmaktadır. Bu kapsamda çocukların ev yaşamlarında, okul yaşamlarında ve toplumsallaşma alanlarında internet kullanımları incelenecektir.

Niteliksel araştırma yöntemine dayanan çalışma temelde Galatasaray Üniversitesi, Medya Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi (MEDİAR) kapsamında TRT için 2013'de gerçekleştirdiğimiz araştırma verilerine dayanmaktadır. İstanbul, Ankara, İzmir ve Gaziantep illerinde gerçekleştirilen saha çalışmasında, 25 odak grup tartışması (toplam 154 çocuk), 106 bireysel derinlemesine görüşme ve 8 etnografik gözlem çalışması olmak üzere toplamda 268 görüşme gerçekleştirilmiştir⁴.

1. Ev Yaşamında Kullanım

Çocuğun interneti en yaygın olarak ev yaşamında kullandığı anlaşılmaktadır. Okuldan eve geldikten sonra yaptığı aktiviteler sorulduğunda, çocukların bilgisayar/internet kullanımını yoğun olarak belirttikleri görülmektedir:

Ev yaşamında çocuğun internet kullanımı yetişkinlerin derslere engel olma veya ekonomik veya sosyal kaygılar nedeniyle geliştirdikleri kontrol mekanizmalarına tabi bulunmaktadır. Örneğin, ailesi apartman görevlisi olan 12 yaşındaki kız çocuğu Facebook'da oyun oynamasına getirilen kısıtlamayı şu şekilde ifade etmektedir.

“Bir oyun var, abim yasakladı, çok oynadığım, ders yapamadığım için.” (H., 12 yaş, kız, D, devlet okulu, 2 kardeş, Ankara)

“İnternete giriyoruz, ama araştırma için. Oyunlara bakıyoruz, babam internete girmemize izin vermiyor, özellikle oyunlara, para gider diyor.” (S., 10 yaş, kız, D, devlet okulu, 3 kardeş, Gaziantep)

Genel medya kullanım biçimi olarak, çocukların evlerindeki egemen medya kullanım alışkanlıklarına uygun davranma eğiliminde olduğu varsayılmaktadır⁵. Çocukların bilişim teknolojilerinin kullanımında ise ebeveynlerine göre daha yüksek motivasyon ve beceri gösterdikleri görülmektedir. Diğer bir deyişle, medya kullanım eğiliminde öne çıkan ebeveynlerin kullanım biçimlerinin belirleyici olduğu medya kullanımı biçimlerinden farklı olarak bilişim teknolojilerinin kullanımında çocuklar, ebeveynlerinin alışkanlıklarından bağımsız kullanım biçimleri geliştirebilmektedirler. Örneğin 12 yaşında üst sosyo-ekonomik

sınıfa sahip bir oğlan çocuğu *“Bilgisayarda bir problem oldu mu babamın söylediği aç kapa fişini çek, eğer olmadı bana veriyor ben yapmaya çalışıyorum.”* sözleriyle aile içindeki bu rolünü ve becerisini dile getirmektedir. (E., 12 yaş, oğlan, A, özel okul, 2 kardeş, Gaziantep)

Diğer bir deyişle, bilişim teknolojileri alanında aile bireyleri arası bilgi-deneyim-yorum aktarımında çocukların belirleyici, beceri geliştirici olduğu görülmektedir.

2. Okul/ Eğitim Yaşamında Kullanım

İnternetin çocukların gündelik yaşamlarında yaygın kullanımı, öğretim - öğrenim süreçleri ve eğitim ortamlarında kullanımlarına ilişkin beklentiler oluşturmaktadır. Araştırmamızın bulguları, internet kullanımının çocuğun gündelik yaşamının ve öğrenim aktivitesinin önemli bir parçası haline gelmekle birlikte okul yaşamında sınırlı yer alabildiğine dikkat çekmektedir. Çoğunlukla bilgisayar, çocuklar tarafından öğretmenlerine ait bir alan olarak algılanmaktadır. Örneğin, derslerde bilgisayarın arada sırada kullanıldığını ifade eden 8 yaşında kız çocuğu kendisine getirilen kısıtlamaları şu şekilde ifade etmektedir:

“Teneffüs olunca öğretmen birini nöbetçi olarak bilgisayar başına koyuyor. Kimse

ellemesin diye.” (A., 8 yaş, kız, C, devlet okulu, 2 kardeş, Gaziantep)

Okulların genelinde, bilgisayar, projeksiyon, internet bağlantısı gibi donanımların sınırlı olanaklarla kullanılabilirdiği görülmektedir. Olanak eksikliklerinin, ortak paylaşım biçimleri geliştirilerek aşılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

“Aslında müdür yardımcısında bilgisayarlar var. İşimiz düştüğünde falan ortak kullanılıyor. Alıyoruz kullanıyoruz. Sınıfça. Kendi isteğimizle olmuyor. Öğretmenin izniyle oluyor.” (E., 12 yaş, oğlan, B, devlet okulu, 2 kardeş, Ankara)

Çocuğun okul yaşamında getirilen sınırlandırmalar, olanak eksiklerinin yanında çocuğun bilişim teknolojileri kullanımına ilişkin geliştirilen sosyal çekinceleri de içermektedir. Bu saptamayı destekleyen araştırmanın diğer bir bulgusu da okullarda internet kullanımının sosyo-ekonomik değişkenlere bağlı görülmemesidir. Üst sosyo-ekonomik sınıftaki çocukların gittiği özel okullarda bile benzer kısıtlamalar bulunmakta ve yoğun bir kullanım gözlenmemektedir. Çocukların bilgisayara erişimi bilgisayar odaları ve proje sunumlarıyla sınırlandırılmaktadır.

Öte yandan çocukların algısında “okulda internet kullanılması”, kimi zaman sadece

“bireysel kullanımı çağrıştırmaktadır. Özel köklü bir yabancı dil okuluna giden 14 yaşındaki kız çocuğu, okulda internet kullanımını sorusuna “yasak zaten” diyerek bu algıyı dile getirmiştir. Aynı çocuk, gittiği son yurt dışı seyahatte gördüğü gerçek yaşam simülasyonundan ne kadar etkilendiğini ya da oynadığı çevrimiçi oyunlarda ne kadar yaratıcı olabildiğini detaylarıyla anlatarak günlük yaşamında önemli bir yer tutan bilişim teknolojilerine okul yaşamının dışında algıladığını göstermektedir. (E., 14 yaş, kız, A, özel okul, 2 kardeş, İstanbul)

Buna karşılık, bazı kırsal kesim devlet okullarında, öğretmenlerin çocukların bilgisayar kullanımına teşvik edici oldukları da görülmektedir.

“Teneffüslerde bilgisayarda oyun oynuyoruz. 5 kişiyiz, öğretmen izin veriyor. (...) Öğretmen yeterlidir, dediğinde geliyor ve biz aşağı iniyoruz.” (S., 10 yaş, kız, D, devlet okulu, 3 kardeş, Gaziantep)

Kullanıma ilişkin sınırlandırmalar, özellikle sosyal medya kullanımında belirgin olarak gözükmemektedir. Örneğin 12 yaşındaki kız çocuğu öğretmenin sosyal ağ kullanımına müdahalesini şu şekilde ifade etmektedir:

“Eskiden açmıştım onu da kısa süre kullandım öğretmenimiz kızdı. Çok fazla vakit geçiriyorsunuz, derslerinizi aksatıyorsunuz dedi. Kapattım.” (B. 12

yaş, kız, C2, devlet okulu, 2 kardeş, Ankara)

Çocuklar eğitim yaşamlarında bilgisayarları, ilköğretim müfredatına uygun olarak geliştirildiği iddiasını taşıyan yazılım programları aracılığıyla da kullandıklarını sıkça belirtmektedir.

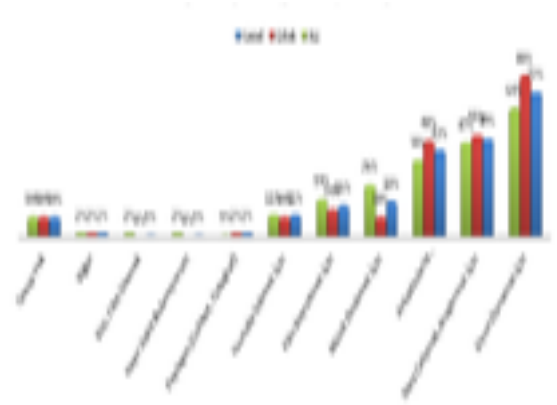
3. Sosyal Yaşamda Kullanım

Çocukların toplumsallaşma süreçlerinde internet kullanımlarına bakıldığında dijital oyunların ve sosyal paylaşım sitelerinin öne çıktığı görülmektedir.

3.a. Dijital Oyunlar

Çocukların internet kullanımına ilişkin çalışmalarda cinsiyet ve yaşın belirleyici olduğu vurgulanmaktadır. (Livingstone vd., 2011; Bird ve Jorgenson, 2003). Saha çalışmamızda araştırmaya katılan oğlan çocukların % 80'i, interneti öncelikle oyun oynamak için kullandıklarını ifade etmişlerdir; kızlarda ise bu oran % 64 olarak belirlenmiştir. Buna karşılık genelde daha düşük oranlarda olsa da, kız çocukların erkeklere oranla daha çok “film izleme” amaçlı internet kullandıkları da gözlenmektedir. Tüm çocukların kullanım amaçlarına bakıldığında ise “oyun oynamak” seçeneğini “ders çalışmak ve araştırmak” (%49) ve “arkadaşlarla sohbet etmek” izlemektedir (%43).

Şekil : İnternet Kullanım Amacı

Çocukların neredeyse tamamı için internet “oyun” çağrıştırmaktadır.

Oyun seçimlerinde yaş dağılımına bakıldığında 5-9 yaş grubundaki çocukların oyun sadakati geliştirmedikleri gözlemlenmektedir. Bu yaş grubunun, sosyal ağlar üzerinden oynanan oyunlara ve simülasyon oyunlarına ilgi göstermedikleri ve farklı oyunların oynanabildiği oyun platformlarının kullanmayı tercih ettikleri görülmektedir. Bu tespiti destekleyecek bir diğer bulgu da görüşme yapılan küçük yaş grubunun, oynadıkları oyunların isimleri ve oyun tarifleri için genel ifadeler kullanmalarındır. Görüşme yaptığımız birçok 5-9 yaş grubu çocuk, oynadıkları oyunların isimlerini, araba yarışı, dövüş oyunu gibi genel ifadelerle kullanırken, yaş büyüdükçe oyun adlarının ifade ediliş biçiminin de belirgin

bir şekilde değişerek, need for speed, tekken gibi ifadelere dönüştüğü görülmektedir.

“Araba yarışı oynuyorum. Bir de dövüş oyunları oynuyorum. İnternette oynuyorum.” (S., 8 yaş, oğlan, C1, devlet okulu, 2 kardeş, Gaziantep)

Oyun seçimindeki yaş grubuna göre dağılım, küçük yaş grubunda tutarlılık göstermekle birlikte büyük yaş grubunda türdeş eğilimler sergilenmemektedir. Sosyal oyunları, strateji ve simülasyon oyunlarını tercih eden 10-14 yaş grubu, aynı zamanda küçük yaş gruplarının oynadıkları oyunları da tercih edebilmektedirler. Örneğın 14 yaşındaki kız çocuğu en sevdiği oyunları şu şekilde ifade etmektedir:

“Tablette en sevdiğim oyun Templerun, bir tane kahraman var onu canavarlar kovalıyor ben de onu kurtarmaya çalışıyorum, Kral oyun, roket oyun gibi sitelerden yüklüyorum.” (Z., 14 yaş, kız, D, devlet okulu, tek çocuk, İstanbul)

Sözü geçen oyunlar ve oyun siteleri, genellikle sınırlı etkileşimin olduğu, strateji geliştirmekten çok arayüz etkileşimiyle reflekslerin ölçümüne dayalı oyunlar olarak nitelenebilir.

Oyun seçimleri cinsiyete göre değerlendirildiğinde, çocukların toplumsal rollere bağlı kalarak oyun seçtikleri

görülmektedir. Cinsel kimliklere ilişkin idealize edilmiş kalıp yargılar da seçimlerde belirleyici rol üstlenmektedir. Oğlan çocuklar, kaslı, güçlü avatarları seçerek dövüş, futbol, savaş ve araba yarışı gibi oyunları tercih ederken, kızlar gerçek yaşam simülasyonlarında güzel kızlar yaratmak, giydirmek, yemek pişirmek, makyaj yapmak gibi oyunları tercih etmektedirler.

3.b Sosyal Paylaşım Siteleri

Sosyal ağların kullanımında oyun oynama amacı öne çıkmaktadır. Özellikle oyun içi sohbetlerin yer verildiği Facebook oyunlarının sıkça oynandığı görülmektedir.

“İnternette arkadaşlarımla oynuyorum Facebook üzerinden. Paranız oluyor onunla silah alıyorsunuz. Counter gibi. (Counter Strike). Şansına kutudan ne çıkarsa silahları oradan alıyorsun. Görev yok oyunda. (Multiplayer online game) Facebook’u açık olan arkadaşlar da geliyor. (HuberStrike oyunun adı.) (...) Facebook’ta bir oyunum daha var. Zeka oyunu. Soruları cevaplıyorsunuz. Soru da gönderebiliyorsunuz. Ben de gönderdim soru daha önce. (Oyunun adı “Bil ve Fethet”) Başka arkadaşlarla da oynuyoruz. Nerdeyse hepimiz bakıyoruz. Biz de Facebook’ tayken arkadaşlarla yazışıp bir oyunda buluşuyoruz.” (E., 9 yaş, oğlan, C2, devlet okulu, tek çocuk, İstanbul)

Oyun oynama amacının dışında Facebook arkadaşlarla sohbet işlevi görmektedir.

“Zaten Facebook’a girdiğim zaman arkadaşım ile görüşmek için giriyorum. Arkadaşım olmadığı zaman, girmediği zaman da kapıyorum.» (D., 12 yaş, kız, D, devlet okulu, 2 kardeş, İstanbul)

Diğer yandan çocuklar, aralarında haberleşmek, organize olabilmek için de sosyal paylaşım sitelerini kullanmaktadırlar.

“Kahvaltı ettikten sonra, dün 15 dakika falan bilgisayara baktım okulda basket oynayacaktık yine. Ama bu sefer 5-6 kişi olacaktık. Onun için Facebook’tan konuştuk, kararlaştırdık. Ondan sonra okula geldik.” (M., 12 yaş, oğlan, B, devlet okulu, 2 kardeş, Ankara)

Bir diğer kullanım biçiminde de, çocukların sosyal ağlar üzerinden haberleşerek eğitim yaşamlarına katkı sağlamayı amaçladıkları görülmektedir.

“Bilgisayarı Facebook için de kullanıyorum. Okuldan gelince giriyorum bazen, arkadaşlarım falan da girmiş oluyorlar, ödev falan soruyoruz... Dershaneden de arkadaşlarım oluyor, onlarla da konuşuyorum.” (Y., 13 yaş, C2, kız, devlet okulu, 2 kardeş, İstanbul)

Diğer yandan Facebook kullanımında çocukların çevrimiçi ağ yapılarını çevrimdışı yaşamlarındaki sosyal ilişkiler ile sınırlandırma eğiliminde oldukları görülmektedir. Sosyal paylaşım sitelerini

yeni sosyal ilişkiler geliştirebilecekleri bir alan olarak görmekten çok var olan sosyal ağları içinde kalmak, haberleşmek, oyun oynamak amacıyla kullanmayı tercih ettikleri görülmektedir. Çocukların özellikle Facebook kullanımında tanımadıkları kişilerle iletişim kurma konusunda çekinceleri bulunmaktadır. Diğer yandan, tanımadıkları kişilerle geliştirdikleri iletişimi hissettikleri sosyal baskı nedeniyle dile getirmekte çekinebilecekleri de dikkate alınmalıdır. Sosyal ağlarda oğlan çocukların kişisel bilgilerini paylaşımı konusunda görece daha rahat davrandıkları görülmektedir. Aynı zamanda “tanımadıkları” kişileri sayfalarına ekleme konusunda da kızlara oranla daha az çekince göstermektedirler.

Araştırmamızın kapsadığı yaş dilimleri göz önüne alındığında, Facebook tarafından belirlenen 13 yaş yasal sınırının çocuklar tarafından dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır. Facebook sayfası olmayanlar da aile bireyleri aracılığıyla bu sosyal platforma dahil olmaktadır.

“Facebook’tan arkadaşlarıma, resimlerine bakıyorum.(...)Annem, babam ya da abimden bana Facebook açmasını istiyorum, benim daha yok.” (N., 7 yaş, kız, C1, devlet okulu, 2 kardeş, Ankara)

Çocukların sosyal ağ tercihlerinde Facebook kullanımı belirgin olarak öne çıkmakla birlikte 10-14 yaş grubu, üst ve orta sosyo-ekonomik sınıfına mensup çocukların farklı sosyal paylaşım sitelerine (Twitter, Instagram, Pinterest vs.) de ilgileri görece gözlenmektedir.

Facebook kullanımında; fotoğraf ve video paylaşmak gibi paylaşım amaçlı kullanımlar yaygın olarak gözlemlenmektedir. Paylaşılan içerikler, ilgi alanlarına hitap eden, çoğunlukla komik türde diyebileceğimiz popüler kültür ürünlerinden oluşmaktadır.

Çocukların Facebook üzerinde tanımadıkları kişilerle iletişime geçme konusunda gösterdikleri çekinceleri, içerik paylaşımında da sergiledikleri görülmektedir. Örneğin 11 yaşındaki oğlan çocuğu sosyal ağlar üzerinde içerik üretme konusundaki isteksizliğini şu şekilde ifade etmekte:

“Çooook önemli şeyler olması lazım benim mesaj yazmam için ya Dünya'nın sonu gelecek ya meteor düşecek.” (B., 11 yaş, oğlan, C1, devlet okulu, tek çocuk, Ankara)

İnternet kullanımı sürekli erişim olanağı olmayanlarda bir “cazibe odağı” oluşturmakla birlikte bir süre sonra çocuklarda kanıksama/doyma noktası oluşabildiği gözlemlenmektedir. Bir dönem

sosyal ağlara çok sık girdiklerini, ya da sosyal ağlar üzerinden yoğun olarak oyun oynadıklarını belirten bazı çocuklar artık sıkıldıklarını hatta bu yüzden hesaplarını bloke ettiklerini ifade etmektedirler. Ayrıca, üst sosyo-ekonomik sınıfta ve ileri yaşlardaki çocuklarda, muhtemelen, uzun süredir yoğun ve yaygın olarak kullanım pratiğine sahip olma, kolayca erişebilme sonucu, özellikle de sosyal paylaşım ortamlarına ciddi eleştirel bir yaklaşımın da geliştirildiği görülmüştür.

“ Facebook’la falan aram yok... bu sebeple dondurdum. Zaten bence daha iyi, bir daha açmayabilirim yani. Çok zaman kaybı (...) Aslında hiçbir iyi yanı olduğunu düşünmüyorum. Ben orda insanların nereye gittiğini ne fotoğrafı paylaştığını görmek istemiyorum. Zaten yakın arkadaşlarım onları bana özel olarak gösteriyorlar, mail’le, mesajla. O yüzden Facebook gereksiz bir şey bence.” (D., 14 yaş, A, kız, özel okul, tek çocuk, İzmir)

Sonuç olarak, dijital okuryazarlık sorgulaması başlığı altında araştırmamız bazı temel sorgulamalara dikkat çekmektedir. Yapılan araştırmalar internetin çocuklar için, eğlence, eğitim, katılım, yaratıcılık, kimliğin ifade edilmesi ve özellikle de iletişim ve sosyal bağlantı oluşturmak gibi farklı imkanlar sunduğunu göstermektedir⁶. İnternetin çocuklar için sağladığı olanakların yanında, son yıllarda

yapılan çalışmalar çocukların özerk alanlarının korunması ve çocukların evrimii ortamlarda karşılaşabilecekleri riskler arasındaki dengenin hassasiyetine dikkat ekmektedir⁷. İnternetin ocuğun yaşamında önemi kabul görmekle birlikte ailelerin ve eğitmenlerin bu dengenin nasıl oluşturulması gerektiği konusunda endişe taşıdıkları görülmektedir. Araştırmamızın bulguları çocukların internetle ilişkilerini Prensky'nin ünlü sınıflandırması "doğuştan dijitaler" veya Halloway ve Valentine'ın "siber çocuklar" gibi genellemeler altında sunulamayacak kadar farklılık sergilediğini gstermektedir⁸. Bir kısım ocuk internet kullanımında ileri bir seviyeye ulaşırken çocukların önemli bir oranının sosyo-ekonomik yetersizlikler, çocuğun sosyal çekinceleri, motivasyon eksikliği, aile ve okul çevresinin getirdiği kısıtlamalar nedeniyle bu genellemelerin dışında kaldığı görülmektedir. Bird ve Jorgenson, 2003 yılında yaptıkları çalışmada bu farklı kullanım biçimlerine cinsiyet farkının da etkili olduğunu vurgulamaktadırlar⁹. Kız çocuklarının internete ulaşımları, geçirdikleri zaman, deneyim bilgi birikimi, aile desteği faktörleri açısından kız çocuklarının sistematik olarak dezavantajlı bir konumda olduklarını göstermektedirler.

Araştırmamızda bu savı destekler bir bulgu oluşmamakla birlikte kullanım biçimlerinin cinsiyete göre gösterdiği farklılık özellikle dijital oyunlar analizinde vurgulanmaktadır.

¹Livingstone, Sonia. Children and the Internet. Polity, 2009. Livingstone, Sonia, and Leslie Haddon. "EU Kids Online." *Zeitschrift Für Psychologie/Journal of Psychology* 217.4 (2009): 236. Rideout, Victoria J., Ulla G. Foehr, and Donald F. Roberts. "Generation M [superscript 2]: Media in the Lives of 8-to 18-Year-Olds." *Henry J. Kaiser Family Foundation* (2010). Grimes, Sara, and Deborah Fields. "Kids online: A new research agenda for understanding social networking forums." *New York. The Joan Ganz Cooney Center at Sesame Workshop*. 2012.

² GILSTER, Paul; GLISTER, Paul. *Digital literacy*. Wiley Computer Pub., 1997.

³ BUCKINGHAM, David. Defining digital literacy. In: *Medienbildung in neuen Kulturräumen*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010. p. 59-71.

⁴Çocukların Medyayı Alımlama ve Kullanım Biçimleri Araştırması, H.U .Tanrıöver (edit.) TRT yayımları (Yayın aşamasında)

⁵ Drotner, K., & Livingstone, S. (Eds.). *International handbook of children, media and culture*, 2008.

⁶ LIVINGSTONE, Sonia M.; HADDON, Leslie; GÖRZIG, Anke (ed.). *Children, risk and safety on the internet*. The Policy Press, 2012. p. 212

⁷ Bknz. Montgomery K., *Generation digital: Politics, commerce, and childhood, in the age of the Internet*. Cambridge: MIT Press, 2007.; Steyer J. C., *Taking back facebook: A common sense guide to raising kids in the digital age*, New York: Scribner, 2012.; Livingstone Sonia, *Children and the Internet: Great expectations, challenging realities*, Cambridge, Malden, MA: Polity, 2009.; Lenhart, Amanda. *Teens and Mobile Phones over the Past Five Years Pew Internet Looks Back*. Washington, D.C.: Pew Internet & American Life Project, 2009.

⁸ “Siber çocuklar” kavramı için bknz. Holloway, Sarah L., and Gill Valentine. *Cyberkids: Children in the information age*. Psychology Press, 2003.; Ayrıca “Doğuştan yerliler” için Prensky, Marc. “Digital Natives, Digital Immigrants.” Edited by MCB University Press. On the Horizon 9 (5) (October), 2001.

⁹ Bird, S. Elizabeth, and Jane Jorgenson. "Extending the school day: Gender, class and the incorporation of technology in everyday life." *Women and Everyday Uses of the internet: Agency and Identity* (2003): 255-274.